

TANULMÁNYOK

A TIHANYI ALAPÍTÓLEVÉL SZÓRVÁNYAIHOZ: *TICHON, BALATIN, PETRE, FUK*¹

FEHÉRTÓI KATALINnak a Tihanyi alapítólevél személy- és helyneveiről írott, a Névtani Értesítőben közölt – sajnos, utolsó – tanulmánya (2006) az egyes szórványokkal kapcsolatos részleteken túlmenően azt az általános igényt is jelzi, hogy nagy szükség van legfontosabb szórványemlékeink nyelvi anyagának az újraértékelésére. A magyar nyelvtörténetírás az utóbbi évtizedek során e feladatot elsősorban szövegemlékeinkre vonatkozóan végezte el, a szórványemlékek azonban – a nyelvtörténeti érdeklődés újabb irányainak megfelelően – jórészt kimaradtak ebből a folyamatból. Kivételt egyedül Anonymus Gestája jelenthet, amelyet BENKŐ LORÁND, ha nem is monografikus keretben, de egymással szorosan ölelkező, azonos szemléleti alapon álló tanulmányok sorozatában dolgoz fel a mai nyelvtörténeti és történettudományi ismereteknek megfelelően (vö. pl. 1998, 2003). E kulcsfontosságú nyelvemlékeink abból a korból szolgáltatnak nyelvi információkat számunkra, amelyből a szövegek egyáltalán nem vagy csak nagyon kevés ismeretet nyújtanak. Mai nyelvtörténeti, névtani, történettudományi és más tudományterületeken felhalmozódott tudásunk fényében azonban módosulhatnak azok a megállapítások, amelyek ötven vagy akár száz esztendővel ezelőtt születtek, többnyire nagy tudóselődök vizsgálatai révén. E kutatások eredményeképpen a helyesírás- és hangtörténet, a szótörténet és részben az alaktörténet fontos vagy apróbb részletei fogalmazódhatnak újra, de akár egész tudományterületek alapkérdéseiről alkotott véleményünk is jelentősen megváltozhat. A történeti névkutatás hatása azonban soha nem állt meg a nyelvtörténetírás határainál, mivel a nevek a régi magyar történelem számos kérdésében meghatározó forrásnak számítanak. Az e téren az utóbbi időben megjelent jó néhány munka ugyanazt az igényt jelezte, amelyet FEHÉRTÓI fent idézett írása is: az ismeretek felülvizsgálatának, a források újraértékelésének a fontosságát. Több szempontból is indokolt tehát a Névtani Értesítőnek az a törekvése, hogy a történeti névkutatás elveit, módszereit érintő kérdésekről vitát kezdeményez.

Talán elnézhető, hogy a vita kezdetén nem kifejezetten elméleti igényű írással kapcsolódom be ebbe az eszmecserebe, hanem a FEHÉRTÓI KATALIN által is elemzett Tihanyi alapítólevél néhány szórványának a vizsgálatával. A választás esetlegesnek is tűnhet akár, hiszen az alapítólevél első négy szórványa áll dolgozatom címében. Választásomat

¹ Az itt következő két tanulmánnyal ahhoz a tudományos eszmecserehez kívánunk csatlakozni, melyet FEHÉRTÓI KATALINnak a Névtani Értesítő előző számában (2006. 28: 161) megjelent, a Tihanyi alapítólevél személy- és helyneveiről írott tanulmánya kapcsán kezdeményeztünk. (A szerk.)

azonban nem a sorrendiség mechanikus szempontja befolyásolta, hanem az a szándék, hogy az egyes helynevek elemzése módszertani szempontból minél több haszonnal járjon. A négy szórvány mindegyike más-más közelítésmódot követel meg, amely abban is megmutatkozik, hogy a helyzetük sem egyforma a tudományos ismereteink sorában. A *Tihany* esetében az egyes nyelvészeti megközelítések – főleg a külső, nem nyelvész kutató szempontjából nézve – alig különböznek egymástól, ám ha azt tekintjük, hogy a nyelvi elemzésekből homlokegyenest ellenkező történettudományi következtetések jelentkeznek a szakirodalomban, rögtön felértékelődik a finom etimológiai distinkciók szerepe. A *Balaton* kapcsán egy többnyire elhanyagolt szempontot, a magyar nevek latin nyelvű használatának a kérdését hozom fokozottan a névmagyarázat előterébe. Ez a *Petrá*-val összefüggésben eddig is kulcskérdésnek számított, ám e szórvány helyzetét a latin szövegkörnyezettel való kapcsolatában tartom leginkább megragadhatónak. A *Fuk* elemzése pedig arra ad példát, hogy helynév, közszoói jelentés és a rekonstruálható táji környezet viszonyának a vizsgálata mennyiben gazdagíthatja ismereteinket. Az alábbiakban az elemzett szórványokkal kapcsolatban nem térek ki minden felvetődő nyelvészeti, etimológiai részletre, de talán ily módon még inkább hangsúlyossá válhatnak az egyes esetekből levonható módszertani tanulságok.

Tichon

Az apátságnek nevet adó Tihany település és félsziget (az alapításkor talán még sziget) nevének etimológiája alapvetően megnyugtatónak tűnik, bár kisebb gondok felmerülnek vele kapcsolatban. BÁRCZI azt mondja róla, hogy „egy szláv eredetű *tichon* személynévből keletkezett helynév” (1951: 13). Ehhez KISS LAJOS hozzáteszi azt – amit BÁRCZI közvetlenül nem fogalmazott meg –, hogy a helynév „magyar névadással” keletkezett (FNESz. *Tihany* a.). ZELLIGER pedig még nagyobb hangsúllyal emeli ki, hogy bár a településnév alapjául szolgáló személynév szláv eredetű, a helynév esetében „a névadó közösség a magyar volt” (2005: 22). E vélemény mondhatni általánosan elterjedtnek tekinthető a magyar kutatók körében, ám más lehetőség is felmerült a név magyarázatára.

KNIEZSA ISTVÁN a Balaton vidékét mint gazdag szláv eredetű helynévkinccsel rendelkező területet mutatta be; ennek során a *Tihany* (és a *Paloznak*) névről úgy szólt, mint amelyek „szláv eredetű puszták személynévből képzett helyneveknek látszanak, tehát magyar helyadason [sic!] is alapulhatnak” (1938: 429, az én kiemelésem: H. I.). A másik, implicit módon jelzett elképzelése szerint nyilvánvalóan a szláv helynévadás körében is megragadható a név keletkezése. KRISTÓ GYULA viszont már áthelyezett hangsúllyal említi e két lehetőséget: „Szláv köznévi eredetű ... magának a monostornak, *Tichon*nak a neve (‘csendes’), de felmerült szláv személynévi eredete is” (2000: 23). Itt közvetlenül már szó sem esik a névadás magyar jellegéről. Legutóbb FEHÉRTÓI KATALIN nagyon határozottan a helynév szlovén eredete mellett foglalt állást: szerinte a nevet a Dunántúlon élő szláv népesség a 9–10. században vagy még korábban adhatta, s e helynevet aztán a magyarok változtatás nélkül vették át (2006: 168–9).

A fő kérdés tehát ebben az esetben az, hogy a *Tihany* településnév szlávok által adott, szláv közsóból való névnek tartható-e, vagy a szlávban a megfelelő köznévből csupán a személynév jött létre, s a helynév ebből származtatható. A különbségtételt nagyon fontosnak kell tartanunk, mert ez utóbbi esetben a helynév magyar névadók nyelvi tevékenységére utalhat. A személynévek képző és összetételi utótag nélküli helynévi használata a kérdéses korban nem volt jellemző a szláv nyelvekben, e névadási szokás a honfoglalást

követően a Kárpát-medencében feltűnő népek közül a magyarok mellett csakis a török-ségi népeket jellemezte (KISS 1996: 444–5, BENKŐ 1998: 117).

Nézzük először a közvetlen szláv származtatás lehetőségét! ŠMILAUER a *tichъ* 'still, leise, ruhig; csendes' melléknevet a szláv helynévkincs alapszókészletébe tartozóként mutatja be (1970: 181), ám ennek *-(o)n ~ -(o)nb* képzős alakját nem említi, sőt e formánst a szláv helynévképzők között sem sorolja föl (27–32). A forrásokból *Tichon* vagy ezzel hangtanilag összekapcsolható szláv helynevet nem ismerek. Mindezen körülmények arról tanúskodnak tehát, hogy a helynév közvetlen szláv származtatását megfelelő érvekkel nem tudjuk alátámasztani.

A Kárpát-medence területén a régiségből négy *Tihany*, illetve ezzel összefüggő helynevet ismerünk. Az itt vizsgált megnevezés mellett az Árpád-korból adatolható a Kassától északra fekvő, később *Hernádtihany*-nak nevezett település is: 1263/1264: *Tehan*, 1351: *Thyhan* (Gy. 1: 151; Cs. 1: 219, 313), amely eredetileg Abaúj vármegyében feküdt, de később Sáros megyéhez is számították. A 15. századból adatolható a Rimaszombat melletti Tihany puszta (Gömör vm.) első előfordulása: 1430: *Thehan* (Cs. 1: 148). Mivel e nevek az első szótagi *i*-t tartalmazó későbbi adatok mellett *e*-vel is előfordulnak, minden bizonnyal ide sorolható a szerémségi *Thehan* birtok is (1477–8, Cs. 2: 254), amelynek újabb kori adatait nem ismerjük. MELICH a Balaton melletti és az abaúji-sárosi hely nevééről – ez utóbbi eltérő alakváltozatai alapján – azt mondja, hogy „nem egy eredetűek” (1925–1929: 402). Ezt látszik elfogadni KISS LAJOS is, aki Hernádtihany nevének régi *Tehan* változatát egy helynévből kikövetkeztetett cseh **Těchan* személynévvel hozza kapcsolatba, míg Tihany esetében forrásként a régi magyar *Tichon* személynévet említi, amelyet a cseh *Tichoň* személynévvel vet össze (FNESz.). Megítélésem szerint e kettős névvonatkötés feltevése fölöslegesen bonyolítja meg az eredeztetés ügyét, mivel a zártabb és nyíltabb formák hangtörténetileg minden gond nélkül megfeleltethetők egymásnak ugyanúgy, mint ahogyan a szóvégi *-n ~ -ny* is, s a különböző változatok csupán a hangfejlődési lehetőségek olykor csak átmenetileg megjelenő eltérő megvalósulásait mutatják.

A *Tihany* helynév személynévi háttérül szláv személynévi példákat szokás felhozni (vö. pl. FNESz.), amelyet a szláv *tichъ* többől *-on* becéző képzővel alakult formának tartanak (BÁRCZI 1951: 13). Egy magyar helynév eredetének személynévi háttérét nagy mértékben megerősíti, ha az adott személynév a középkori magyarországi forrásokban is előfordul. Az Árpád-korból azonban csak egyetlen ide vonható adatot ismerünk (vö. ÁrpSzt. 755): a Tihanyi összeírás 1211-ben Aszófőről említi egy *Tichon* nevű földművest (PRT. 10: 505). Mivel azonban Aszófő éppen Tihannyal szomszédos település, felmerülhet az a kérdés is, hogy a személynév nem a helynévből való-e? Az összeírás aszófői személynévei jórészt magyar eredetűnek tűnnek, ami inkább a helynévi származás lehetőségét erősíthetné. Hasonló esetet mutat be KISS LAJOS Hernádtihanyról szólva: egy 1427-ből való *Techan* személynévet feltehetően másodlagosnak mond a megfelelő helynévhez képest (FNESz.). Az esethez további analógiául szolgálhat a Szent László korára hamisított veszprémi oklevélnek az egyik névemlítése is: a Faddon (in predio *Fotud*) is birtokos püspökség öszödi birtokán +1082/1350: *Fotud* nevű szőlőműves szerepel (DHA. 1: 239–40), akinek a neve esetleg a másik helyről való származásra utalhat. Meg kell említeni azt is, hogy az utóbbi időben BENKŐ LORÁND többször is óvott attól, hogy a középkori személynévi-helynévi azonosságok esetében a névadás irányát illetően (a valóban nagy többségű példák ellenére) mechanikusan a személynév elsődlegességét állapítsuk meg,

mivel az ellentétes irányú folyamatra is számos példát találunk (BENKŐ 1998: 44, valamint UÓ 2002: 13, 103). Esetleg a *Tihany* személynévhez kapcsolható még a Sopron megyei *Thyhonfalwa* településnév előtagja is (1507-ből, Cs. 3: 664), bár CSÁNKI a nevet a Tiván családdal hozza összefüggésbe.

A fentieket összegezve az alábbiakat állapíthatjuk meg. A *Tihany* helynév közvetlen szláv származtatása morfológiai akadályok és közvetlen névpárhuzamok híján nem támogatható. A helynév személynévből való alakulása azonban – annak ellenére, hogy a személynév magyarországi középkori előfordulása a helynévhez képest akár másodlagos is lehet – a személynév megbízható szláv eredzetetését is figyelembe véve nagy valószínűséggel állítható. Ebből névtipológiai érvek alapján – mivel a személynévek alapalakban való helynévi használata az adott korban a magyarral érintkező nyelvekből (a török kivételével) egyáltalán nem mutatható ki – magyar nyelvű névadó népességre következtethetünk, ám a névadásnak a 11. század közepét megelőző pontosabb idejét nyelvészeti eszközökkel megállapítani nem tudjuk. FEHÉRTÓI KATALIN a név mellett az oklevélben egyedül itt szereplő *vulgo dicitur* alapján arra következtet, hogy 1055-ben a nép nyelvén csakis olyan név élhetett, amely már jóval korábban keletkezett (2006: 169). Ez az oklevelekben szokásos formula nézetem szerint azonban nem alkalmas arra, hogy használata alapján a névkeletkezés idejére vonatkozó, messzire vezető megállapításokat tegyünk. A kifejezés természetesen utal a névnek az ott élők nyelvében való meglétére, ám egy-egy helynév szűkebb körben, adott névhasználói közösségben viszonylag rövid idő alatt ismertté tud válni. A fentiekhez még azt is hozzá kell fűzni, hogy a helynév valószínű alapjául szolgáló személynév szláv nyelvi eredete a nyelvi-etnikai rekonstrukció szempontjából nem vehető figyelembe. A személynévek nyelv- és etnikumjelölő szerepének igen szövevényes problematikájára itt sajnos, nincs mód kitérni, azt azonban le kell szögezni, hogy a 10–11. században a magyarság körében nemcsak magyar közszavakból alkotott nevek voltak használatban, hanem idegen (főleg török és szláv) eredetű, s ennek megfelelően szemantikailag motiválatlan nevek is. Mindezek alapján jogosnak tartom azt a megállapítást, mely szerint „a személynévi etimon önmagában nem határozhatja meg viselője nyelvét, még kevésbé etnikumát” (BENKŐ 1998: 46).

Balatin ~ Bolatin

A Balaton neve háromszor fordul elő az alapítólevélben: „Tichon super *Balatin*”, „ab eodem lacu *Bolatin*” és „in eodem *Bolatin*” formában. Etimológiájának alapja régóta tisztázva van: a magyarba valamely szláv nyelvből került át, az átvett szláv alakot **Blatъnъ* formában rekonstruálják. Kérdésesnek tartják azonban, hogy ez a melléknévnek mondott forma egy **Blatъnъ gradъ* 'Mocsárvár' vagy pedig egy **Blatъnъ jezeryъ* 'mocsaras, sáros tó' szerkezetből származtatható-e (FNESz.). KISS LAJOS szerint a magyarba egy ilyen szerkezetnek az „elülső néveleme kerülhetett át” (i. h.). E részletkérdés eldöntése ugyan elsősorban a szláv onomasztika ügye, de mint látni fogjuk, a magyar átvétel sem teljesen független tőle, ezért érdemes röviden kitérni a problémára.

Az etimológia szerint a *blato* 'mocsár' szóhoz az összlávban az *-ъnъ* melléknévképző járult (vö. MELICH 1910: 64, EtSz. *Balaton* a.), emiatt szokás kiindulási formaként a fenti jelzős szerkezeteket feltenni. Csakhogy a szláv nyelvekben az *-ъnъ* nemcsak melléknév-, hanem főnévképzői szerepben is előfordul, mégpedig jellegzetes helynévképző formánsként (ŠMILAUER 1970: 28–9). Ez a szerepe nyilvánvalóan ugyanúgy másodlagosan alakult ki, mint ahogyan a magyar *-s* képzőnek az eredeti melléknévképzői funkciója

mellett már az ómagyar korban is létezett főnévképzői, sőt szűkebb helynévképzői szerepe is (TNyt. 1: 255). Ebből adódóan – mint ahogyan az *Árpás* típusú helynevek magyarázatában sem nélkülözhetetlen, sőt nem is föltétlenül indokolt egy elsődleges jelzős szintagma (pl. *Árpás föld*) feltételezése – a **Blatъnъ* esetében sincs közvetlenül szükség egy ilyen kiinduló szerkezet felvételére.

A Tihanyi alapítólevél *Bolatin* ~ *Balatin* adatai kétségkívül magyar nyelvhasználókra utalnak, mivel az eredeti szláv alakban található szókezdő *bl-* mássalhangzókapcsolat a következő szótagbeli magánhangzó jellegének megfelelő bontóhanggal van feloldva (vö. NYIRKOS 1993: 39). A hagyományos hangtörténeti elemzés szerint a név oklevélbeli előfordulásai azt mutatják, hogy hangtani szerkezete – az *a* – *á* hangokat ezáltal nem tekintve – még nem nyerte el későbbi-mai jellegét, mivel a harmadik szótagbeli *i* itt még nem cserélődött fel az előreható hasonulás eredményeképpen veláris magánhangzóval (e változáshoz l. ABAFFY 2003: 335). A szó hangfejlődésének pontos rekonstrukcióját leginkább az a körülmény nehezíti meg, hogy az átvétel idejéből az átadó szláv nyelvhasználatot egyértelműen jelző forma nem maradt ránk. MELICH – aki a név etimológiáját a rá jellemző gondossággal járta körül (1925–1929: 384–9) – az átvétel korának szláv **Blatъnъ* alakját éppen a Tihanyi alapítólevél magyar adatai alapján rekonstruálta. Ám a harmadik szótagbeli *-i* helyén más, egykorú adatokban *e*-féle hangokat is találunk: ószláv források a 9. századi szláv fejedelmeket például *Княз Блатэньскын*-nek említik (MELICH 1903–1905: 101). A Balaton valószínűleg honfoglalás kori szlávból származó német *Plattensee* neve (MELICH 1925–1929: 386) a belső, német hangfejlődés következtében e kérdésben sajnos, nem nyújt megfelelő támpontot. ŠMILAUERNÉL az ósszláv *bolto* tőből *-n* elemű képzővel alakult nevekre többféle változatot is találunk a különböző szláv nyelvekből: szerb-horvát és szlovák *Blatnica*, cseh *Blatina*, szlovén *Blatno* és macedón *Blaten* stb. formákat (1970: 41). A fentiekből következően tehát nemcsak az átvett név hangtani jellegét nem ismerjük minden részletében, hanem az etimológia által feltárt ismereteknek és az alapítólevél adatainak hangtani-nyelvi jellegéből az átvétel korára sem tudunk pontosabban következtetni. A nyelvi kölcsönzéssel gyakran együtt járó hangtani adaptáció lehetőségét is figyelembe véve akár azt is elképzelhetőnek tartom, hogy egy **Blatъnъ*-féle vagy ehhez hasonló szláv hangsorból már az átvételkor kialakulhatott egy a magyar nyelv fonotaktikai szabályaihoz alkalmazkodó [*bálátin*] vagy akár [*báláton*] forma is. Ezt a feltevést nem kérdőjelezi meg azok a példák sem, amelyek viszont azt mutatják, hogy a szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok akár hosszabb ideig is megmaradhatnak az átvett szavakban: aligha képzelhető el például, hogy a Halotti beszéd és könyörgés *bratym* szava mögött a 12. század végén történt lejegyzésekor ne lett volna akár több generációnyi időszakra visszanyúló magyar nyelvbeli használat is (vö. BENKŐ 1980: 67).

A fenti lehetőségek mellett a harmadik szótagbeli *i*-s formák magyarázatára azonban véleményem szerint egy további megoldás is kínálkozik: ezeket az alakokat esetleg a latinizáló névhasználat kezdeményének is tekinthetjük. A középkori forrásokban a Balaton neve – éppúgy, mint nagyobb folyóvizeink megnevezései – elsősorban latinos formában fordul elő. A tó ókori latin *Pelso* nevét (vö. FNESz.) a magyarországi latinságból nem tudjuk adatolni, ehelyett az oklevelekben a magyar névből latinosított *Balatin(um)*-féle alakokat használják, ugyanúgy *-in* végződéssel az esetragok előtt, ahogyan erre számos más, főleg településnévi példa is mutat (l. pl. a KMHsz. 1. *Orodin*, *Zegedin*, *Waradinum* stb. adatainak egész sorát *Arad*, *Szeged*, *Várad* alatt, vagy a későbbi *Debrecin*

típusú formákat). A latinos alakok alkalmazása az egész középkoron végigvonul, az EtSz. a 11–15. századra vonatkozóan mondja jellegzetesnek az előfordulásukat (*Balaton* a.). Az alapítólevélben szereplő *Balatin* ~ *Bolatin* formák abban különböznek a náluk jóval nagyobb számban előforduló és kétségkívül latinnak tekinthető „szabályos” változatoktól, hogy hiányoznak róluk a megfelelő esetragok, amelyek máshol a latin szövegbe való problémamentes beillesztést szolgálják, egyrészt prepozíció mellett: 1121/1420: *a Balatino, ultra Balatinum* (DHA. 1: 412), másrészt pedig földrajzi köznévhöz kapcsolódva genitívuszi formában: [+1092]>1414: *in lacu Balatini* (DHA. 1: 280). Esetrag nélküli alakokra azonban még a 13. században is találunk példákat: 1211: *Bolotin* (PRT. 10: 503), 1266: *Balatin* (Cs. 3: 26).

A harmadik szótagbeli veláris magánhangzót tartalmazó, azaz vitathatatlanul magyar nyelvű adatok csak a 14–15. századból maradtak ránk, részint eredeti forrásokból, részint akkor keletkezett másolatokból, hamisítványokból: [+1082]>1328: *Balatun* (DHA. 1: 229), 1484: *Balaton* (Cs. 3: 61). Feltűnő, hogy noha e formák hosszú ideig váltakozva szerepelnek az *i*-t tartalmazó alakokkal, jelzői használatban – amelyre településnevekben ugyanebből az időszakból vannak az első előfordulások – csakis a magyaros változatok adathozhatók: 1382: *Balatonfeukayar* (Cs. 3: 236), 1429: *Balaton Zemes* (Cs. 2: 643). Ez a körülmény azért figyelemre méltó, mert ugyanez a kettősség – önállóan a latinos, összetételben a magyaros használat – mutatkozik meg a középkori oklevelezési gyakorlatban más, többnyire szintén latin formában előforduló nevek esetében is (vö. HOFFMANN 2004: 16–7). Emellett megemlítendő az is, hogy a Kárpát-medence régi helynévanyagában két másik *Balaton* névről is van tudomásunk, amelyek a harmadik szótagban ugyancsak veláris magánhangzóval fordulnak elő a forrásokban: 1295/1423: *Balatun* (Gy. 1: 510, Békés megyében említett mocsár), 1388: *Balathon* (Cs. 1: 168, Heves megyei település).

A Tihanyi alapítólevélben szereplő *Balaton*-említésekről összegzésképpen megállapíthatjuk tehát, hogy a névkezdet hangszerkezetéből következően már a legelső előfordulások is magyar nyelvhasználókra utalnak. A névforma nyelvi helyzetének pontos megítélését azonban az utolsó szótagban szereplő *i* kétségkívül megnehezíti: ha feltételezzük, hogy ez az alak valós magyar nyelvbeli használatot tükröz, akkor az adatokból következően e használatnak legalább a 13. századig elhúzódóan fenn kellett állnia. Ha viszont ezeket az alakokat a magyarrá vált névből alakított, de még nem végleges formában rögzült latinos változatnak tekintjük – megengedve, hogy a latinositás esetleg egy eredeti „szlávos”, azaz *i*-t tartalmazó formára is támaszkodhatott –, akkor ebből az is következik, hogy a *Balaton*-ra az első kétségkívül magyar nyelvű írásos adatokkal csak a 14. századból rendelkezünk. Ez azonban hasonló esetekben egyáltalán nem ritka jelenség: a *Duna* adatai között – a fent már említett jelzős összetételeket nem számítva – a 14. század közepéig a *Danubius* forma mellett egyetlen magyar névalakot sem találunk (vö. KMHsz. 1). Nem hallgatható el ugyanakkor az a körülmény sem, amely az alapítólevél *Balatin*-féle adatainak a nyelvi megítélését e tekintetben a leginkább kétségessé teszi: nevezetesen az, hogy az oklevél helynévhasználatára a latinizálás nem oly mértékben tűnik jellemző vonásnak, mint ahogyan ez a későbbi oklevelezési gyakorlatot jellemezte. A *Balatin*-hoz hasonló latinizálási kísérleteket azonban másutt is találunk a Tihanyi alapítólevélben: ilyen lehet esetleg a *Sumig* és még inkább a másfajta eljárással latinosított *Thelena* névalak, amelyek elemzésére itt azonban sajnos nincs mód kitérni.

Petra

A tihanyi birtoktest leírásában említve van egy *Petra* nevű hely is, a szöveg szerint „Est in eodem lacu locus, qui vocatur *Petra*” (DHA. 1: 149). Az itt szereplő név megjelölését legfőképpen az nehezíti meg, hogy nem azonosítható egyértelműen későbbi névelőfordulásokkal, és ezáltal lokalizálása sem végezhető el minden kétséget kizáró módon. Az adat még egy ízben kerül elénk: az 1211-ben keletkezett Tihanyi összeírásban, amely az alapítólevél megújításával összefüggésben a diploma megfelelő szöveghelyét is átveszi, ám további információval ebben az összefüggésben nem szolgál (PRT. 10: 503, vö. KMTL. 676). A kérdéses helyet az oklevél adományozó részének szövegkörnyezete alapján a kutatók a Tihanyi-félszigeten keresik, noha ott ilyen vagy ehhez kapcsolható nevet sem a történeti forrásokban, sem a mai helynevek között nem találunk. A tihanyi apátság történetét megíró ERDÉLYI LÁSZLÓ azokkal a kőbe vájt remetelakásokkal azonosította a helyet, amelyek a monostortól kissé északra fekszenek, s amelyet később több alkalommal is *Oroszkő* néven említenek (PRT. 10: 11, 127, 133). ERDÉLYI szerint e helynek az egykori *Kő* megnevezése szerepel az alapítólevél szövegében latinra lefordítva. BÁRCZI megállapítja, hogy „ERDÉLYI magyarázata elfogadható: összhangban van mind az oklevél szövegével, mind a későbbi adatokkal. Ennélfogva e szót magyar szörványaink sorából ki kell iktatni” (1951: 14). BÁRCZI ezzel összefüggésben bizonyára arra gondolt – miként ERDÉLYI is –, hogy a magyar megnevezést az oklevél megfogalmazója fordította volna le latin nyelvre, ám arról egyikük sem tesz említést, vajon miért nem maga az *Oroszkő* forma szolgált a fordítás alapjául.

KOMJÁTHY MIKLÓS feltevése szerint viszont a *Petra* az I. András király által ide telepített oroszországi bazilita szerzetesek által használt név lehetett, amellyel a saját egyházuk nyelvén jelölték kőbe vájt remetebarangjukat és kápolnájukat, s ennek megfelelően a megnevezés közvetlenül a görög *πέτρα* ’szikla(barlang)’ szóra megy vissza (1955: 35–42). E megállapítást mások is elfogadták, és erre a magyarországi egyház, szorosabban a tihanyi bencés rend történetével kapcsolatos következtetéseket építettek (vö. pl. KMTL. 676). E történettudományi problematikába itt belebocsátkozni nincs mód, s ezt nem is tekinthetem a feladatomhoz tartozónak, ám azt, hogy az ide kapcsolt nyelvészeti bizonyítékok ingatag voltára rámutassak, megkerülhetetlennek látom.

Ezzel kapcsolatban először is le kell szögezni, hogy ugyanúgy, mint az Árpád-korban, a félszigeten a középkort követően sem találunk *Kő* helynevet, noha egy ilyen típusú tulajdonnév esetében az alapítólevélben említett *Fuk*-hoz hasonlóan megvan a fennmaradás esélye. A ma használatban lévő *Szer-kü ajja*, *Szer-kü-tető* (VeMFN. 4: 486–8) neveknek ebben az esetben kisebb a bizonyító erejük, mivel ezek az egész magyar nyelvterületen gyakori mikroneveknek számítanak, de persze teljesen elvetni sem lehet azt, hogy akár az Árpád-korig is visszanyúló névformák folytatásait lássuk bennük. A fordításelmélet azonban – amelyet képviselői semmiféle érveléssel nem támogattak meg – a fentiekől függetlenül is néhány ponton komolyan megkérdőjelezhető.

A magyar helynevek latinra történő lefordítása az oklevelekben a régebbi felfogástól eltérően nem tekinthető alkalmi, véletlenszerű jelenségnek, mivel a latin nyelvű névhasználat mögött jól kitapintható tendenciák, olykor szabályszerűségként megragadható jelenségek húzódnak meg. Az általános tapasztalatok alapján megállapítható, hogy a Tihanyi alapítólevél fogalmazója nemigen élt a latinra való fordítás eszközével. Ez legélesebben ott mutatkozik meg, ahol ennek az eszköznek az alkalmazására igazán módja lett volna: Székesfehérvár neve ennek köszönhetően került az oklevélbe *Feheruaru*

formában, amely a város 14. század közepe előttről való sok száz említése között az egyetlen magyar nyelvű előfordulás.

A latinizáló helynévhasználat kezdeményei – mint arra fent a Balaton nevének említése kapcsán már utaltam – más formában azonban jelen vannak a diplomában: az oklevélírónak ilyen irányú törekvését leginkább a magyar alakokból hangtani változtatás révén létrehozott latinus nevek jelezhetik. A latinus helynévforma képzéssel történő megalkotására egyébként rögtön az adományozó rész elején lehetősége lett volna az oklevél nótáriusának, hiszen a fontos egyházi központként megalapított Tihany neve ilyen minőségében – éppúgy, mint más, hasonló szerepet betöltő helyeké is – a későbbiekben igen gyakran szerepel latinul *Tichoniensis*, *Tichonicum* stb. formákban (vö. BÁRCZI 1951: 13), ám ezt a kínálkozó lehetőséget az oklevél fogalmazója nem használta fel. Hogy ez a fajta latinizáló névhasználat a korban szokásban volt, kétségtelenné teszi az oklevél függelékében található, valószínűleg néhány évvel későbbi feljegyzésként szereplő *Bezprenensis* alak (DHA. 1: 152, SZENTGYÖRGYI 2005: 54) is.

Az elmondottakat figyelembe véve tehát kevésbé tarthatjuk valószínűnek, hogy azt a nevet, amely egy sziklát – esetleg úgy is, mint egyházi személyek által lakott helyet – jelölt meg talán csak földrajzi köznévvvel azonos alakú tulajdonnévvvel (*Kő* formában), az oklevél szövegezője latinra fordítva említette volna meg. Vannak azonban ennek a fenti, az oklevél latinizáló helynévhasználatából levont, ha úgy tetszik, negatív logikájú következtetésnél konkrétabb bizonyítékai is.

Ha ugyanis mégis feltesszük, hogy az oklevél szövegezője egy *Kő(szikla)* típusú nevet kívánt volna latinra fordítani, akkor is kevésbé gondolom valószínűnek, hogy éppen a *petra* szót találta volna alkalmasnak erre, mivel ez a latinban görög eredetű, és ezért kevésbé gyakran alkalmazott jövevényszó volt, hacsak e megoldással a nótárius esetleg nem a szónak a latinban előforduló településnévi használataira kívánt volna rájátszani (vö. FINÁLY 1884). A magyarországi oklevelekben a fenti jelentésben helynevek mellett helyfajta jelölő szóként leginkább a *lapis* és a *rupis* áll (l. a *kő* elemű neveket az alábbi forrásokban: OklSz., KMHsz. 1., HA. 2). A *petra* közszó szerepeltetésére nem túl sok példát tudunk felhozni: az egyik éppen a Tihanyi alapítólevél alapján készített hamisítványból való: *ad magnam petram* (DHA. 1: 155) – egyébként az itt idézett kötet mutatójában is több *lapis*, *rupis* előfordulás található (1: 527, 534) –, kettő pedig az alapítólevéllel szintén szoros, néha szövegszerűen is kapcsolatban lévő Tihanyi összeírásban fordul elő: 1211: *venit ad petram ... ad aliam petram* (PRT. 10: 516).

Nem valószínűsíti a fordítást az sem – s talán ez a legerősebb érv –, hogy a Tihanyi alapítólevélben a *Petra* olyan megnevezőszós szerkezetben szerepel (*locus, qui vocatur Petra*), amelyet nem kis mértékben éppen a célból szokás használni, hogy segítségével a latin szövegbe egy-egy magyar szó vagy név könnyebben beilleszthető legyen, s ezáltal elkerülhetővé váljon a deklinálás nehézsége. Ezek a szerkezetek igen gyakoriak az oklevelekben, de – éppen abból adódóan, hogy a kifejezés többnyire arra is utal, hogy az idézett nyelvi elem a vulgáris, népi nyelvhasználatot tükrözi – latinra fordított vagy latinus formában használt helynevet még elvértve is alig találni bennük (részletesebben l. HOFFMANN 2006).

A szórványemlékek általános jellegzetességei tehát a legkevésbé sem támasztják alá azt a gondolatot, hogy a Tihanyi alapítólevél *Petra* elemét latinra lefordított magyar névnek tartsuk. De nem támogatja ezt az oklevél egészének a megszóvegezése sem. Az erre vonatkozó kételyét – sajnos, anélkül, hogy a mögötte húzódo érveket kifejtette volna –

ZELLIGER ERZSÉBET is megfogalmazta: szerinte a *Petra* „lehet, hogy a magyar *kő* főnév latin fordítása, és a ma *Barátlakások* néven ismert területhez köthető, ámbár a latin szöveg ezt a magyarázatot nem támogatja” (2005: 22).

Ha megvizsgáljuk, hogy az oklevél szerzője milyen helyzetekben használta azokat a fent említett megnevezőszós szerkezeteket, amelyek közül az egyikben a *Petra* is előfordul, meglehetősen egységes kép bontakozik ki előttünk. Azt látjuk, hogy oklevelünkben nem minden birtoktest szerepel néven nevezve, ám amelyeknek a neve is rögzítve van, az csakis megnevezőszós szerkezetben fordul elő (pl. *Locus est alius, qui dicitur Huluoodi; villa, qui vocatur Gamas*). A 12 megnevezőszós szerkezet között – ezúttal a *Petrá*-t tartalmazó részt figyelmen kívül hagyva – csak három olyan található, amely nem birtoktest megjelölésére szolgál. Közülük kettő név nélkül szereplő birtokon van felsorolva: a *Fuk* egyedüli névként az adott helyről, a *Culum* a kérdéses birtokról említett 19 határpont legfontosabbikaként, a harmadik, a *Ziget zadu* viszont homályos, nem egyértelmű szövegkörnyezetben fordul elő.

Ez utóbbi bizonytalan szövegezésű esetet nem tekintve azt láthatjuk, hogy a szöveg fogalmazója nyilvánvalóan tudatosan helyezte az oklevél legfontosabb helyeire olyan szerkezettypusba, amely a név fontosságát a kitétetett szerkesztésmód által is jelzi. Arra, hogy ez a szabályos előfordulás véletlen műve aligha lehet, talán a hasonló szerepű kifejezések változatos előfordulásaiából is következtethetünk. E szerkezetekben ötször szerepel a *vocatur* (pl. *villa, qui vocatur Fotudi*), négyszer a *dicitur*, egyszer a szokásostól eltérő szórenddel is (*locus, qui Gisnav dicitur*). A passzív igealakok mellett az ugyanezen tövekből képzett *dictus* (*locus Mortis dictus*) és *vocabulum* (*locus ... cuius est vocabulum Koku zarma*) is előfordul, továbbá két másik megnevezőszó is: a *cognominatus* (*locus est, cognominatus Lupa*) és a *nomine* (*locus, Kert hel nomine*). E sokféleség – s emellett talán még a különböző formák váltogatása is – az oklevél fogalmazójának tudatosságáról és stílári érzékenységéről árulkodik.

Nemigen gondolhatjuk tehát, hogy egy ilyen nyelvileg kitétetett helyzetben álló megnevezést latinul adott volna vissza az oklevél fogalmazója, elbizonytalanítva ezáltal a név azonosító-identifikáló szerepét is. A latinul álló nevek ugyanis többnyire éppen állandó, szabályok szerint történő oklevélbeli használatuk révén felelhetnek meg tökéletesen a lokalizáló szerepüknek is.

Arra is fel kell hívni a figyelmet a kérdéses résszel kapcsolatban, hogy a nevet tartalmazó szövegrész „Est in eodem lacu locus” formulával kezdődik, ugyanúgy, ahogyan a sorban következő további birtokadományok leírása is: „Est et portus super lacum” (a *Fuk* előtt), „Locus est alius” (a *Huluoodi* előtt), „Preter hunc est alius locus” (a *Zilu kut* és *Kues kut* előtt) stb. (DHA. 1: 150). Ezek alapján felmerülhet bennünk annak a gyanúja is, hogy a *Petra* talán nem is a tihanyi szigeten adományozott birtok részeként értendő, hanem esetleg önálló birtokrészt jelölt.

Ez a gyanú megerősödik, ha a tihanyi részt leíró szakaszt tüzetesebben megvizsgáljuk. Itt csak a szöveg magyar fordítását mutatom be (az eredetét l. DHA. 1: 149): „Átadta ugyanis a fent említett dicső király a nevezett helyet ott, azon a szigeten, ahol az egyház alapított, kijelölve annak határait, melyeket az alábbiakban jegyzünk fel. Körös-körül a tó van, továbbá egy sánc, ezt még a régiek alakították ki, és építették saját kezük munkájával; mindaz, amit ezek közrefognak: a halászó helyek és a nádasok ide tartoznak. Ugyanezen a tavon van egy *petra* nevű hely, mely a többihez hasonlóan ide tartozik. Tudja meg azt is mindenki, hogy mindaz, ami ezen a szigeten található: a cserjések, a kaszáló, és

– a szőlőkön kívül – minden ide tartozik. A királyi rétek pedig, melyek a szigethez legközelebb fekvő falu mellett terülnek el [ehhez lábjegyzetben: A pontatlan egyeztetés miatt a mondatrészlet a következőképpen is értelmezhető: melyek *az ezen a szigeten fekvő* legközelebbi település mellett terülnek el], szintén ehhez az egyházhhoz tartoznak” (SZENTGYÖRGYI 2005: 59).

A szövegrész azt mutatja, hogy a birtok leírása igazából a *Petrá*-t tartalmazó mondat nélkül tűnik egységesnek, hiszen minden itt említett, de meg nem nevezett hely a szigethez viszonyított területként van felsorolva, a *Petra* ellenben – ugyanúgy, mint maga a sziget is – a tóhoz, a Balatonhoz képest van meghatározva. Az sem tűnik logikusnak, hogy ha a szigeten a szöveg szerint minden hely (a szőlőket kivéve) az egyházhhoz tartozik, akkor ezek közül miért van egyetlen terület külön névvel is megemlítve. A szöveg belső logikáját vizsgálva felmerülhet annak a gyanúja, hogy a *Petrá*-t külön birtoknak is tekinthetjük, amelynek említése valamilyen módon belekerült a tihanyi birtokrész leírásába. Ennek oka lehetett akár a scriptor figyelmetlensége, akár a nótáriusnak a helyet illető tájékozatlansága. E szövegbeli zavar azonban az oklevél jogi funkcióját a legkevésbé sem csorbíthatta, hiszen az oklevél tartalmának kihirdetésekor a *Petra* nevű hely az érintettek számára bizonyára egyértelműen azonosítható terület volt. Azt, hogy önálló birtoknak tekintjük, nem kérdőjelezi meg az sem, hogy csupán egyetlen rövid mondat szól róla: az oklevélben birtokok ilyen említésére ugyanis más példák is vannak (például a *Kert hel-é* vagy a *Segisti-é*). Hogy ebben az esetben hova lenne lokalizálható a kérdéses hely, az sajnos nem derül ki az oklevélből, de az oklevél birtokleírásának logikájából következően valószínűleg Tihany közelében kell keresnünk. A környéken azonban nem akadtam olyan későbbi-mai adatra, amely e kérdésben akár némi felvilágosítást is adhatna.

BÁRCZI éppen a név földrajzi azonosíthatatlansága miatt veti el kézenfekvő magyar eredeztetését, mely szerint „a *Péter* személynév becézett alakjának ... illetőleg ebből keletkezett helynévnek volna vélhető” (1951: 14, ugyanígy ZELLIGER 2005: 22. is). Ez az érvelés azonban nem állja meg a helyét, mivel valamely helynév eredete attól függetlenül is gyakran egyértelműen meghatározható, hogy tudjuk-e pontosan lokalizálni; noha az is kétségtelen, hogy a biztos azonosítás révén felmerülő további adatok minden név-etimológiát nagyobb fokú bizonyossággal támogatnak meg. Nincs tehát különösebb akadály annak, hogy a *Petra* nevet a vele azonos alakú személynévvel hozzuk összefüggésbe, és ebből metonímiával alakult helynévnek tekintjük. E személynévre az Árpád-korból két adatot ismerünk, amelyek közül azonban az egyik női név (ÁrpSzt. 634). Férfinévként a *Petra* a bibliai latin eredetű *Petrus -us* végződés nélküli alakjának magyar képzővel ellátott származéka: az *-a/-e* az újabb kutatások szerint személynévképzői és egyúttal becéző funkcióban már az ősmagyar korban is részt vehetett nevek alkotásában, és korán megjelent idegen eredetű neveken is, főleg rövidült változatukhoz kapcsolódva. A személynévképzésben jellemző volt a nem illeszkedő alakok előfordulása is (TNyt. 1: 250–1).

E személynévnek illeszkedéssel alakult változata is lehet az a *Petre*, amely a Tihanyi alapítólevélben a *Petre zenaia hel rea* szórvány elemeként fordul elő. A nevet becéző képzős alaknak tekinti KNIEZSA (1947–1949: 32), s BÁRCZI is lehetségesnek tartja e származtatást (1951: 41). Emellett azonban elfogadja MELICH véleményét is (s BÁRCZI állásfoglalását magáévá teszi ZELLIGER is: 2005: 34), aki egy déli szláv *Petre* átvételének mondja a magyar személynévet (MELICH 1903–1905: 122, 202). Újabban FEHÉRTÓI KATALIN foglalt határozottan állást a név délszláv eredete mellett (2006: 164). Úgy vélem, a személynévnek mindkét eredeztetése kellően megalapozott, és korántsem elképzelhetetlen, hogy ennek

az Árpád-korban népszerű névnek – amelynek FEHÉRTÓI 15 előfordulását sorolja föl (ÁrpSzt. 634) – a kialakulásában mind az átvétel, mind pedig a belső képzés szerepet játszhatott, s talán éppen ennek is köszönhető, hogy a név ilyen alakjában már korán a magyar személynévállomány elemévé vált.

A *Petra* névről összegzésképpen megállapítható, hogy kétségtől bőséges érvek szólnak az ellen, hogy egy pontosabban nem meghatározható, feltételezett magyar helynév latinra lefordított megfelelésének tekintsük. Kevésbé határozott és tárgyyszerű érvekkel tudjuk csak elutasítani azonban azt a feltevést, miszerint a név orosz szerzetesek névadói tevékenysége nyomán jött volna létre; ám annak, hogy a Balaton mellett oroszok görög nyelven adtak volna nevet egy helynek – esetleg latin mintákat is figyelembe véve –, s ezt magyar hivatalos személyek helynévként jegyezték volna le, igen csekély a valószínűsége: én magam ehhez még csak hasonló névadási-névhasználói szituációt sem ismerek az Árpád-korból. Minden nehézség nélkül magyarázható viszont a helynév magyar névadói tevékenység alapján, amelynek során pusztán személynév vált a kérdéses hely megnevezésévé.

A *Petra* és a vele összefüggésben lévő *Petre* személynév kapcsán meg kell említeni még az alapítólevél egy további helyét is, amely az *Ecli* és *Fidemsi* között húzódó erdő határpontjaként szerepel *ad caput Petre* formában. Ezt BÁRCZI GÉZA nagyobb valószínűséggel latin kifejezésnek tartja 'köszál, kötömb, kőhegy' jelentéssel, de felveti azt is, hogy „ha magyar elnevezés, akkor személynévből keletkezett helynév lehet” (1951: 46, ugyanígy ZELLIGER 2005: 36). A különböző szövegkiadásokban – indoklás nélkül – névnek tekinti az ÓmOlv. (23), MÉSZÖLY (1956: 8), GYÖRFFY (DHA. 1: 151, ÁrpOkl. 23, CAH. 19) és SZENTGYÖRGYI (2005: 60, megjegyezve, hogy latin szó is lehet), latin kifejezésnek tartja viszont ÉRSZEGI GÉZA (2004: 3). FEHÉRTÓI KATALIN is felvette az ÁrpSzt. anyagába (634). A fentiekben láttuk, hogy a *petra* 'kő(szikla)' főnév csak ritkán fordul elő a magyarországi oklevelekben, ami eleve csökkenteni annak a valószínűségét, hogy latin szónak tekintsük, ám mindezt teljesen valószínűtlenné is teszi az a körülmény, hogy az *ad caput Petre* szövegrészben a birtokos szerkezet által megkövetelt genitívuszi formának az oklevél írásmódja szerint *Petre* [o: *Petrae*] alakot kellene mutatnia, e helyütt viszont a szövegben egyszerűen csak *Petre* áll. Magyar név latin földrajzi köznévvél viszont az oklevelekben gyakran alkot birtokos jelzős szerkezetet, erre az *ad caput Petre* mellett a Tihanyi alapítólevélben további két példát is találunk: *ad angulum aruk* 'az árok szögéig, kiszögelléséig', *ad portum Ecli* 'Ekli révéhez', ez utóbbit éppen az itt vizsgált szövegrész szomszédságában. Az ilyen szerkezetekben a magyar név olykor genitívuszi formában áll: egy feltételezett *Petra* esetében erre elvi lehetőség adódna is, ám ezt is *Petre* írásmóddal kellene jeleznie a szövegnek.

Hogy az itt szereplő *Petre* pontosan milyen típusú helyet jelölhetett, arra nincs utalás a szövegben, ám a *caput Petre* kifejezés főtagja néhány halvány feltevést erre vonatkozóan is lehetővé tesz. Az oklevelekben elsősorban folyóvizek és kiemelkedések (hegyek, dombok) fejről szokás szólni, de gyakran említik völgyekkel kapcsolatban is. Szerepel emellett még települések vagy egyszerűen közelebről meg nem határozható jellegű területek, tájrészek neve mellett is. Ugyanílyen típusú helyek megnevezésében szokott előfordulni a magyar *fő* ~ *fej(e)* is. Ezek alapján a *Petre*-t (a név tipológiai jellegét, személynévi eredetét is figyelembe véve) itt leginkább valamely birtok, földterület, esetleg településféle nevének vélhetjük.

Fuk

A nyelvemlékekben előforduló, földrajzi köznévvvel azonos alakú szórványok nyelvi státusának meghatározása többnyire nem könnyű feladat: ahhoz, hogy egy-egy ilyen szó egykori tulajdonnévi értékével kapcsolatban egyértelműen állást foglalhassunk, a körülményeknek csak ritkán adódó szerencsés találkozására van szükség. A Tihanyi alapítólevél *Fuk* [*fuk* ~ *fok*] szórványa – amely a diploma hátoldalán közel egykorú írással *Fuc* formában szerepel (DHA. 1: 145) – esetében e feltételek adva vannak, ugyanis az általa jelölt hely egyértelműen azonosítható, és neve a későbbi időkből is meglehetősen gazdagon dokumentálható. Ám mind az azonosítás, mind a későbbi adatolás terén, különösképpen pedig az eredeti tulajdonnévi és a mögötte húzódó közszei jelentéstartalom vonatkozásában olyan kisebb-nagyobb ellentmondások mutatkoznak meg a szakirodalomban, amelyek több egymással összefüggő kérdés tisztázását követelik meg.

BÁRCZI magával a szórvánnyal alig foglalkozik, részletesen tárgyalja azonban a közszei etimológiáját (1951: 14–5). A magyarázatban ugyan a *fok* vízrajzi jelentéséből indul ki, a szórványt mégis Siófokkal azonosítja, megjegyezve, hogy MELICH szerint viszont a Siót jelöli (1925–1929: 424). Ez esetben kétségkívül az utóbbi véleménnyel érthetünk egyet, hiszen a szöveg egyértelműen (kis) patakot említ, amely a Balatonból veszi eredetét: „Riuulus namque, qui dicitur *fuk*, fluens de prefato lacu” (DHA. 1: 150). E vízfolyást a források a későbbiekben is említik, szerepel például a Szent László korára hamisított összeírás oklevélben: +1092/+1274//1399: ad fluvium *Fok* (DHA. 1: 283), és tartalmazza a Tihanyi összeírás is, amely szintén a Balatonból kiinduló folyónak mondja: 1211: Est Bolotyn, de quo egreditur fluvius, qui vocatur *Foc* (PRT. 10: 516).

Az alapítólevél révet is említ a folyón, közel a Balatonhoz (*Est et portus super lacum eundem*, DHA. 1: 150), ahol bizonyára település is korán kialakulhatott, s amely magáról a vízfolyásról metonimikusan kapta a nevét. (Ilyen jelentésfejlődéssel számol ZELLIGER is: 2005: 22.) A helységet vámszedő helyként említi a fent említett hamis oklevél: +1092/+1274//1399: villa *Fok* cum teloneo [ɔ: telonio] (DHA. 1: 283), és szerepel az alapítólevél interpolált változatában is: 1055>1416: infra villas *Fok* et Zarozo ~ villam *Fok* (DHA. 1: 155). A FNESz. az első eredeti forrásból való adatát 1389–90-ből hozza: *Fok* (l. *Siófok* a., vö. PRT. 10: 44, 497, Cs. 2: 606). A település ilyen néven a későbbiekben is szerepel: 1709, 1800–5: *Fok* (PAPP-VÁRY 2005: 120–1, 166–7), sőt a helybeliek által használt mai megnevezése is ugyanígy hangzik (SMFN. 133).

A település neve *Sió* előtaggal a 18. század végétől fordul elő: 1773: *Sió-Fuk* (FNESz. *Siófok*), ami arra utal, hogy korábban *Fok*-ként emlegetett folyóvize ekkor már kétségkívül *Sió* néven szerepel, amelyre egyébként a 17. század elejétől van adatunk (l. FNESz. *Sió* a). Az itt taglalt kérdéshez ugyan szorosabban nem tartozik hozzá, ám mégis érdemes megjegyezni, hogy *Fok* település nevének jelzővel való bővítésére éppen azt követően került sor, hogy a neki nevet adó vizet már másképpen nevezték, s így megszűnt a köztük lévő névazonosság. A jelzővel való kiegészülésnek azonban valószínűleg nem ez volt a fő oka, hanem sokkal inkább a megyebeli másik *Fok* nevű helységtől való elkülönítés miatt lehetett erre szükség. *Drávafok* neve ugyan már a 15. század végén is szerepel jelzős formában (FNESz. *Drávafok*), de a középkorban előfordul egyszerűen *Fok*-ként is (Cs. 2: 606), sőt ez a mai beszélt nyelvi megnevezése is (BMFN. 2: 670). A jelzői szerepű névrész a viszonylag közeli, Zala megyében fekvő *Fok*-tól, későbbi nevén *Vindornyafok*-tól (vö. FNESz.) is elkülöníthette a Balaton-parti települést. (A *Fok* település- és víznév kapcsolatát gazdag forrásanyagra támaszkodva a történeti földrajzi szempontok kiemelésével

igen mélyrehatóan elemezte LUKÁCS KÁROLY (1951), akinek a tanulmánya BÁRCZI monográfiájával azonos évben jelent meg. A két szerző nyilvánvalóan emiatt nem hivatkozik egymás munkájára.)

A Balaton vizét levezető vízfolyás *Fok* megnevezésével a 15. századot követően már nem találkozunk a forrásokban. Nevét azonban nemcsak (Sió)Fok metonimikusan alakult neve őrizte meg, hanem Szabadi település is jelzőként viselte a 15. század közepétől adathatóan egészen a 20. század elején lezárult országos helységnévrendezésig (az adatokat l. FNEsz. *Balatonszabadi* a., MEZŐ 1999: 38). A *Fokszabadi* név jelzőjének a megmaradásához a víznév kihalását követően az is hozzájárulhatott, hogy minden bizonnyal beleértették a vele szomszédos Siófok *Fok* nevére való utalást, s így a név eredeti jelentésszerkezete ('a Fok nevű vízfolyás mellett fekvő Szabadi') az alaki szerkezet változása nélkül módosulhatott: 'a Fok település szomszédságában fekvő Szabadi'.

A fent mondottakból kitűnik, hogy a Tihanyi alapítólevélben *Fuk*-nak nevezett vízfolyást a későbbi-mai Sióval szokás azonosítani. E kérdésben azonban szükséges némi pontosítást is tenni. A mai Sió a Balaton vizét közvetlenül a Dunába vezeti le, medrének kialakítása azonban csak a 18–19. században lezajlott vízszabályozási munkálatok során történt meg (LUKÁCS 1951: 263). Ezt megelőzően a *Sió* csak azt a folyószakaszt jelölte, amely a Kaposba, illetve a Mezőföldön keresztül folyó Sárvízbe torkollott bele (így jelzi például még LIPSZKY 19. század elejéről való térképe is). Több körülmény utal azonban arra, hogy a korábbi *Fok* nevet eredetileg még ennél is jóval rövidebb folyószakasz viselhette: a Balatonból kilépő vízfolyás legfeljebb néhány kilométer hosszúságú része.

Ennek igazolására legfontosabb bizonyítékként azt hozhatjuk fel, hogy a *Fok* víz névre közvetlenül vagy áttételesen – település neveként, illetőleg névrészeként – csak a Balaton közvetlen szomszédságából vannak adataink. Érvként szolgálhat emellett a kérdéses helynek a forrásokból rekonstruálható egykori földrajzi és vízrajzi jellege is: eszerint a Fokot a Balaton egykori természetes vízlevezető árkanak tarthatjuk, amelynek az volt a szerepe, hogy árvíz vagy magasabb vízállás esetén a tó fölösleges vizét elvezesse a tőle délkeleti irányban elterülő mélyebb fekvésű területek felé. Természetes forrása nem lévén a vízfolyás jellegét, illetőleg magát a létét is főképpen a mindenkori éghajlati körülmények határozhatták meg. Már a Tihanyi alapítólevél szövege is utal arra, hogy a patakon „az emberek át tudnak kelni, olykor csak a hídon, de gyakran a gázlón keresztül is” (SZENTGYÖRGYI 2005: 60), ami nyilvánvalóan a vízfolyás egyenetlen vízhozamát mutatja. A történeti földrajzi kutatások egyértelműen bizonyították, hogy a török hódoltság korában a Balaton vízállása különösen magas volt (TÓTH 1974: 21). A magas vízszint a lefolyó csatorna környékét elmocсарasította, amit az is mutat, hogy több, a 16–17. századból való térképünk fel sem tünteti a medrét (l. pl. az alábbi évekből való térképeket: 1528, 1585, 1595?, 1626, 1664, 1688, PAPP-VÁRY 2005: 80–1, 98–9, 100–1, 104–5, 105–7, 112–3). Erről az időszakról egészen a vízszabályozás megkezdéséig LUKÁCS KÁROLY másfajta források alapján szintén azt bizonyította, hogy az egykori Fok medre – szerinte döntően a malomgátak építése miatt – teljesen elmocсарasodott, aminek következtében a víz leginkább *Sár* néven szerepel a forrásokban (1951: 259–60). Ilyen adatokat már az Árpád-korból is említ a közeli vidéken, ami azt mutatja, hogy e megnevezések eredetileg csupán kis területen használatos mikrotoponimák lehettek. Egy 1709-ből való térkép a Fok településtől induló vizet *Sarand*-nak mondja, amely a lejjebb, Simontornyánál a jobbról bele torkolló kis *Sió* patakkal együtt ömlik a *Sarviz*-be (PAPP-VÁRY 2005: 120–1). Mindez más, itt nem részletezendő, a név etimológiáját érintő körülményekkel együtt azt mutatja, hogy a *Sió* is eredetileg

mikronévként volt használatos, s csak később lett a hosszabb folyóvíz egészének nevévé. Ez a jelentésbővülés korábban a *Fok* esetében a fent jelzett földrajzi körülmények miatt nemigen történhetett meg.

Ez utóbbi megállapítást támogatják a *fok* vízrajzi köznévi jelentéséből levonható tanulságok is. E szónak gazdag etimológiai irodalma van, amelyből itt csak azt szükséges kiemelni, hogy a TESz. a vízrajzi köznévi használatát az ugor korra visszavezetett 'kard, kés tompább fele, oldala' jelentésből származtatja (l. *fok*), az EWUng. emellett – REUTER CAMILLO (1970) nyomán – azt a lehetőséget is megemlíti, hogy a szó a *fakad* ige tövével is összefüggésbe hozható (l. *fok'*). Jelentését 'vízlevezető természetes vagy mesterséges csatorna', illetve 'nagyobb vizekből kifolyó ér vagy csatorna'-ként határozzák meg (TESz.). ANDRÁSFALVI BERTALAN a középkori vízgazdálkodás szakszavaként mutatta be a *fok*-ot, amely a nagyobb folyók árterületén fordult elő, és azokat a keskeny, rövid csatornákat jelölte, amelyek a megáradt folyók vizét vezették szét az árter különböző pontjaira, illetőleg – az ár levonultával – a lefűződött vízállások vizét vissza a folyóba (1970). Ezt a jelentést ('keskeny medrű időszakos patak vagy csatorna, amelyet árvíz vagy belvíz táplál') mutatják az ÚMTsz. adatai is, amelyek kivétel nélkül a Duna és a Tisza mellékéről valók.

A *fok* köznévi régebbi és újabb előfordulásainak szóföldrajzi tanulságai megerősítik ANDRÁSFALVI és REUTER megállapítását, és azt is valószínűvé teszik, hogy e vízrajzi terminusnak a fent mondott jelentése lehetett az elsődleges értelme. Bár azt is meg kell jegyezni, hogy a szó egyéb földrajzi köznévi jelentéseit a helynévi előfordulásokban gyakran nem könnyű meghatározni; ez további vizsgálatot követel, amely azonban az itteni kérdés szempontjából mellőzhető. Az Árpád-korban a *fok*-ra a Duna észak–déli folyású szakasza mentén és a Dráva mellékén számos adatot találunk, a Dunántúlon másutt azonban nem fordul elő (l. a KMHsz. 1. és a HA. 2. *fok* névelemet tartalmazó adatait). Ehhez hasonló képet mutat a szó mai elterjedtsége is: Baranya és Tolna megyében gyakori helynévelem, de csakis a két fent említett nagy folyó közelében adathozható (l. BMFN. 2: 1035, TMFN. 632). Somogy megye északkeleti részén több helynévben is szerepel, de ezekben kivétel nélkül Siófok *Fok* neveként fordul elő: *Foki-hegy*, *Fokipuszta*, *Foki-vőgy* stb. (SMFN. 923). Somogyban még egy, a többi Balaton körüli megyében további néhány esetben található meg a szó helynevek elemeként, ám ezek aligha az itt tárgyalt jelentésben értelmezhetők. A három Zala megyei adatnál azt közli a gyűjtemény, hogy a tulajdonos nevére utal a megfelelő névelem (ZMFN. 652), és a Keszthelyi járásban fekvő *Vindornya-fok* település régi *Fok* nevét is személynévből magyarázza KISS LAJOS (FNESz.). Ehhez kapcsolódóan érdemes megjegyezni, hogy további vizsgálatra vár még a *fok* közszo és az Árpád-korból is adathozható *Fok* személynév (vö. ÁrpSzt. 318) összefüggése, és részletesen elemezni kellene a szó távolabbi, például erdélyi előfordulásainak (vö. SZT.), továbbá a régi szótárakban való megjelenésének sajátosságait is.

Ám ezek híján is igazolhatónak tűnik az a feltevés, miszerint a *fok* az Árpád-korban jóval speciálisabb jelentésben fordulhatott elő, mint ahogyan azt a szakirodalom nagy része felteszi: a fentiekben bemutatott jelentésben, az árterületi vízgazdálkodás szakszavaként használhatták a Balaton partján is éppúgy, mint a nagyobb folyómedrek közelében. A *fok* ennek alapján válhatott a tó vizét leeresztő rövidebb vízfolyás tulajdonnévi értékű nevévé, majd erről a melléte létesült település megnevezésévé.

Hivatkozott irodalom

- ABAFFY ERZSÉBET 2003. Az ómagyar kor. Hangtörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest. 301–51.
- ANDRÁSFALVY BERTALAN 1970. A fok és jelentősége régi vízgazdálkodásunkban. In: KÁZMÉR MIKLÓS – VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások*. NyudÉrt. 70: 224–8.
- ÁrpOkI. = GYÖRFFY GYÖRGY 1997. *Árpád-kori oklevelek*. Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 2002. *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély Árpád-kori korai történetéről*. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest.
- BMFN. = PESTI JÁNOS szerk. 1982. *Baranya megye földrajzi nevei 1–2*. Pécs.
- CAH. = GEORGIUS GYÖRFFY composuit 1994. *Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196*. Budapest.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY redidit 1992. *Diplomata Hungariae Antiquissima 1*. Budapest.
- ÉRSZEGI GÉZA 2004. *A tihanyi alapítólevél. 2.*, bővített kiadás. Tihany.
- FEHÉRTŐI KATALIN 2006. Az 1055. évi Tihanyi alapítólevél személy- és helyneveinek eredetéről. *Névtani Értesítő* 28: 161–70.
- FINÁLY HENRIK 1884. *A latin nyelv szótára*. Budapest.
- HA. 2. = HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA 1999. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 2. Doboka–Győr vármegye*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szörványainak nyelvi háttéréről. In: HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. Debrecen. 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2006. Szöveg és szörvány kapcsolata a Tihanyi alapítólevélben. In: GALGÓCZI LÁSZLÓ – VASS LÁSZLÓ szerk., *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. Szeged. 142–7.
- KISS LAJOS 1996. A Kárpát-medence régi helynevei. *Magyar Nyelvőr* 440–50.
- KMTL. = KRISTÓ GYULA főszerk. 1994. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján 2*. Budapest. 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN 1947–1949. A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. *Magyar Néprajz* 6: 3–50.
- KOMJÁTHY MIKLÓS 1955. A tihanyi apátság alapítólevelének problémái. *Levéltári Közlemények* 27–47.
- KRISTÓ GYULA 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 3–44.
- LIPSKY, Mappa = LIPSKY, JOANNES 1806. *Mappa generalis regni Hungariae*. Pesthina.
- LUKÁCS KÁROLY 1951. Fok – Sár – Sió – Siófok. *Magyar Nyelv* 255–66.
- MELICH JÁNOS 1903–1905. *Szláv jövevényszavaink I/1–2*. Budapest.
- MELICH JÁNOS 1910. A tihanyi apátság története. *Magyar Nyelv* 40.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglalás kori Magyarország*. Budapest.
- MÉSZÖLY GEDEON 1956. *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS 1999. *Adatok a magyar hivatalos helynévadáshoz*. Nyíregyháza.

- NYIRKOS ISTVÁN 1993. *Az inetimologikus magánhangzók a magyarban*. Debrecen.
- ÓmOlv. = JAKUBOVICH EMIL – PAIS DEZSŐ szerk. 1929. *Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs.
- PAPP-VÁRY ÁRPÁD 2005. *Magyarország története térképeken*. Budapest.
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ – SÖRÖS PONGRÁC szerk. 1912–1916. *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története* 1–12. Budapest.
- REUTER CAMILLO 1970. A *fok* vízrajzi köznévi és a *Fokorú* földrajzi név. In: KÁZMÉR MIKLÓS – VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások*. NytudÉrt. 70: 104–11.
- SMFN. = PAPP LÁSZLÓ – VÉGH JÓZSEF szerk. 1974. *Somogy megye földrajzi nevei*. Budapest.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR 1970. *Průručka slovanské toponomastiky. Handbuch der slavischen Toponomastik*. Praha.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2005. A tihanyi apátság alapítólevele. Betűhív átirás és magyar fordítás. In: ZELLIGER ERZSÉBET: *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma. 57–65.
- TMFN. = ÖRDÖG FERENC – VÉGH JÓZSEF szerk. 1981. *Tolna megye földrajzi nevei*. Budapest.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. BENKŐ LORÁND főszerk. Budapest. 1991. II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika*. BENKŐ LORÁND főszerk. Budapest. 1992.
- TÓTH KÁLMÁN szerk. 1974. *Balaton monográfia*. Budapest.
- VeMFN. = BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC – VARGA MÁRIA szerk. 2000. *Veszprém megye földrajzi nevei 4. A veszprémi járás*. MNyTK. 194. Budapest.
- ZMFN. = PAPP LÁSZLÓ – VÉGH JÓZSEF szerk. 1964. *Zala megye földrajzi nevei*. Zalaegerszeg.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2005. *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma.

HOFFMANN ISTVÁN

ISTVÁN HOFFMANN, **On some Hungarian place names in the Latin Charter of Foundation of Tihany Abbey: *Tichon, Balatin, Petre, Fuk***

This paper joins in the debate initiated by Onomastic Review concerning methodological problems and basic principles of historical onomastics. The author re-analyses some Hungarian words of the the oldest authentic linguistic record of Hungarian (1055) which survived in the original version. By reviewing earlier relevant ideas the author wishes to prove that from time to time there is a need for modernising our knowledge about the most important linguistic records of Hungarian in the light of the results of recent research. The place-name *Tihany* comes from a Slavic personal name, though it is argued whether the place-name itself is the result of a Hungarian or Slavic name giving process. The author also analyses four more place-names of the Carpathian Basin that can be derived from the same stem. The Slavic origin of the place-name *Balaton* is beyond doubt, but earlier opinions need to be refined regarding both the constituents of the etymon and the sound changes that have taken place in Hungarian. Names *Balatin* ~ *Bolatin* might reflect Latinised name forms used frequently in contemporary charters. It is questionable whether the word *Petra* in the charter is a Hungarian place name or a Latin common noun meaning ‘rock, cliff’. Considering its relation to the Latin context the author claims that in all probability *Petra* is a Hungarian place-name. The author tries to reconstruct the meaning of the hydronym *Fok* as well as identify the landscape it refers to.